

Consum deficitari, fam i crisis demogràfiques a l'Espanya dels segles XVI-XIX*

per Vicente Pérez Moreda

En els darrers temps s'han dut a terme alguns estudis monogràfics sobre les pautes alimentàries del passat pel que fa al cas espanyol. Com passa a altres zones europees, els resultats ens donen força llum sobre els nivells alimentaris de les classes privilegiades de l'Antic Règim i de determinats centres institucionals de la societat de l'època, encara que és més modesta la informació que tenim sobre l'alimentació de les classes populars. Alguna cosa s'ha avançat en el coneixement del consum popular urbà, sobretot del segle XIX, però gairebé res de segur sobre l'evolució del consum alimentari de la gran majoria de la població, és a dir, de la població rural.

Per tot això, potser no servirà de gran cosa mostrar el volum i la composició de les racions alimentàries mitjanes de col·legis universitaris, hospitals, flotes i expedicions militars, com a representatius de l'alimentació espanyola del passat, encara que sempre són un marc de referència i un indicador del que devia ser l'*optimum* nutritiu per a la societat de l'època.

Sabem, per exemple, que alguns col·legials universitaris espanyols dels segles XVI i XVII disposaven d'unes racions mitjanes clarament suficients (entre 3.500 i 4.000 calories per persona/dia, aproximadament) i equilibrades, ja que les proteïnes representaven un 18 %, i els hidrats de carboni quasi sempre menys del 50 % del total de les calories. Era, a més, una dieta rica, amb una alta participació de proteïnes d'origen animal (160-200 g de carn —de moltó— per persona/dia, o el seu equivalent monetari en peix els dies d'abstinència). No obstant això, era una alimentació inadequada a causa de l'excés de greixos i de glúcids (450-480 g de pa diaris) i, sens dubte, molt poc variada.

Quelcom de semblant podem dir de l'alimentació del personal contractat a institucions hospitalàries el segle XVIII: racions mitjanes d'un excessiu volum energètic (entre 4.000 i 5.000 calories el personal de serveis inferiors i més de 6.000 calories els facultatius i els altres càrrecs administratius de l'establiment), equilibrades i riques en proteïnes «cares», però també massa monòtones. Per descomptat que els malalts d'aquests hospitals tenien una alimentació suficient (unes 2.400 calories diàries, cosa excessiva per a persones amb una nul·la activitat física o molt reduïda), rica (uns 500 g de carn per persona/dia) i completa, perquè

* El present treball és la comunicació que, amb el títol de *Consommation déficitaire, famines et crises démographiques en Espagne aux temps modernes*, va presentar l'autor al Famine in History Symposium celebrat de l'1 al 5 de juliol de 1981 a Vevey (Suïssa).

era molt variada en aquest cas, encara que potser excessiva en greixos i proteïnes.

El nivell alimentari d'altres sectors de la població era, com podem suposar, més modest. El personal enrolat en flotes i expedicions militars espanyoles de la segona meitat del segle XVI i de la primera del XVII disposava de racions pobres en carn i de contingut energètic molt ajustat a les necessitats que derivaven del seu exercici físic (menys de 3.000 calories en general, i només en algun cas prop de 4.000). L'alimentació d'aquests collectius militars i navals era, pel que sembla, molt més deficitària que la de grups similars del nord d'Europa (flotes i guarnicions angleses i holandeses, per exemple), però en relació amb el que devia ser el consum mitjà de les classes populars de l'Espanya d'aquells temps, pot ésser considerada com encara alta i relativament «privilegiada» (Eiras Roel 1974).

Efectivament, ja coneixem l'evolució del consum popular *urbà* pel que fa a dos productes bàsics de la dieta tradicional: el pa i la carn. El consum diari de pa va anar davallant, pel que sembla, fins a estabilitzar-se, el segle XIX, al voltant de la lliura castellana (460 g) (Eiras, p. 122). En èpoques anteriors, pel que fa a homes adults, i almenys en les zones rurals, el consum diari de pa podia superar les dues lliures, i el consum mitjà d'una lliura per al conjunt de la població (incloses les criatures, les dones i els vells) havia de ser un mínim, com pensava Moreau de Jonnés el 1834 (Moreau, p. 147). No obstant això, aquest fou efectivament el consum mitjà real a les zones rurals del nord de Castella la Vella a finals del segle XVI —unes 5,2 faneques de blat per persona/any (Brumont, p. 9)— o de la província de Segòvia a la primera meitat del segle XVII —5,3 faneques (P. Moreau, p. 316). El mateix Moreau situava el consum mitjà anual de blat en 262 kg per persona (unes 5,8 faneques (a finals dels segle XVIII i començaments del XIX, i els diversos autors de l'època que tant ell com el seu traductor-comentariista, Pascual Madoz, esmenten, coincideixen a calcular un consum molt semblant, entre les 5 i les 7 faneques de blat per persona l'any (Moreau-Madoz, ps. 146-147 i 165-166), si bé alguns, com Vicente Vizcaíno Pérez, el 1766, situa aquesta avaluació en «8 fanegas de trigo por cada una (persona) en cada año, que corresponde a libra y media de pan por persona en cada un día» (Vizcaíno Pérez, p. 189). A finals del segle XVI hom consumia diàriament a la ciutat de Valladolid menys de 500 g de pa (Bennassar 1961, p. 740), i a Madrid, els anys 1826 i 1867-1868, 460 i 400 g, respectivament (Eiras, p. 118).

El consum de carn deu haver estat molt modest a les zones rurals, sense que al llarg del temps hagi experimentat, pel que sembla, variacions de gaire importància. Es basava en la matança del porc procedent de la cria domèstica i, en menor grau, en el consum molt ocasional d'algun cap de bestiar de llana i d'ocells de corral. Encara el 1904 les zones rurals consumien en primer lloc carn de porcí; a continuació hi havia la d'oví i, en darrer terme, la de boví (Grupo de Historia Rural, p. 120). Als centres urbans, especialment en algunes grans ciutats, és on s'aprecia un augment progressiu del consum de carn, si bé el fenomen és tardà —en rigor, només es manifesta amb claredat al segle XIX—, limitat —perquè molts centres urbans, sobretot a Andalusia, presenten encara en ple segle XIX un consum molt baix de carn, similar al de les zones rurals— i minso —molt inferior al de França, per exemple, en dates similars. A Valladolid, entre el 1580 i el 1590, es consumien 72 g de carn per habitant i dia, i la mateixa

quantitat —uns 70 g— és consumia a Madrid en diverses dates del segle XVIII, mentre que a Bilbao, el 1743, el nivell del consum mitjà s'estableix en uns 100 g (Benassar 1961, Palacio Atard 1966). El segle XIX es consumeixen a Madrid 83 g de carn per habitant al dia el 1826, i en els anys centrals del segle aquest consum passa a 136 g, i es nota, a més, un desplaçament progressiu del moltó en favor de la carn de boví (Espadas Burgos 1973, p. 265, i A. Fernández García, p. 150). Aquesta millora en el consum urbà no és, ni de lluny, irreversible, atès que la situació es degrada a finals de la centúria. Madrid, amb un consum de 121 g de carn per habitant i dia, passa a ser «una de las capitales de Europa en que es más deficiente la alimentación» (Hergueta i Martín, p. 69). El consum diari de carn per persona cap al 1900 era molt més precari encara a les grans ciutats andaluses, on se situava per sota dels 50 g.

Davant un consum urbà de per si ja prou modest, que és reflectit també a les estimacions existents sobre el volum energètic de la dieta (inferior a les 1.500 calories a Madrid, tant el 1826 com el 1867 i 1868) (Eiras, p. 120), l'alimentació a les zones rurals possiblement era molt més pobra encara. Aquest desavantatge del camp respecte a la ciutat sembla ésser una altra de les constants de la història alimentària espanyola. Davant els 72 g diaris de carn per persona a Valladolid, a finals del segle XVI, el consum a Mojados, un petit poble de la mateixa comarca, no excedeix els 45 g entre els anys 1560 i 1570 (Benassar 1961). A començaments del nostre segle una diferència més notable encara diferenciava el consum rural de carn del consum urbà:

CONSUM DE CARN (EN GRAMS PER HABITANT AL DIA). ANY 1904

Espanya	pobles	capitals	Madrid	ciutats d'Andalusia oriental
50,1	41,1	92,9	122,7	44,7

FONT: Grupo de Estudios de Historia Rural, p. 119.

És cert que a les zones rurals les xifres oficials del consum de carn expresen uns mínims respecte al nivell real de l'alimentació pagesa, ja que és molt difícil que quedessin registrats als arbitris municipals que gravaven determinats consums, o que passessin per les carnisseries públiques uns productes bàsics d'aquestes zones com ara el porc i les aus de corral, de cria i autoconsum estrictament domèstics. Però aquests productes no han de considerar-se estrictament com a integrants d'importància a la dieta quotidiana. El més freqüent era que els derivats del porc fossin reservats per a l'època en què es duïen a terme les feines del camp de més envergadura, i les aus de corral es reservaven per a la celebració de les festes de caire local més assenyalades o per a les efemèrides familiars. Així, doncs, aquests productes solien representar, fins i tot entre el sector més afavorit de la població rural, simplement un esporàdic complement

de la dieta habitual, que per ells mateixos no podien fer variar substancialment el nivell mitjà de l'alimentació pagesa.

Pot donar-se, doncs, com a vàlida l'afirmació que feia Azorín a començaments de segle: «*No prueba la mayoría de nuestros campesinos jamás la carne*», afirmació semblant a la que havia fet gairebé un segle abans Moreau de Jonnés, el 1834, que avaluava el consum mitjà de carn a Espanya en uns 22 lliures anuals (28 g per habitant el dia) i afegia a continuació: «*La clase más laboriosa apenas prueba el alimento animal*» (Moreau, p. 152). L'alimentació popular a la pagesia tenia com a base el pa —de blat, o, sovint, de sègol—, i el blat de moro a les zones humides del nord i en altres, com ara València, on els jornalers del camp consumien 900 g diaris de pa de blat de moro el 1873 (Sáez Díez, ps. 237 i 293), fins que la patata, al llarg del segle XIX, aconseguí convertir-se en un producte bàsic de la dieta d'àmplies capes de la població. Fins aleshores l'alimentació quotidiana de la pagesia no devia ser gaire diferent de la dels jornalers de la província de Palència el 1804: «*En los años más felices, jamás ha sido el alimento de los jornaleros en este país, otro que sopa de ajo, abundancia de pan, vino, y el que más, toma unas verduras con tocino; aún en el tiempo de los trabajos más duros de vendimia y verano ha sido éste su alimento, aumentándose cuando más con un poco de cecina. Con este método ha estado por muchos años feliz esta provincia, y sólo desde que ha empezado a escasear el pan es cuando ha padecido el triste jornalero los rigores de la hambre y la provincia los funestos efectos de la despoblación*» (P. Moreda, p. 413).

El pa continuà essent també durant molt de temps l'aliment bàsic dels sectors populars urbans, malgrat que la tendència lleugerament descendent del seu consum ens faci pensar en una progressiva diversificació de la dieta urbana al llarg del segle XIX. De les despeses totals d'alimentació que, a finals del segle passat, representaven més del 80 % dels pressupots anuals de la família obrera, la compra de pa era del 55 %, segons avaluacions del 1885, basades en el consum d'«*un pan negro de maíz o centeno parecido al que comen los rifeños*» (Membiela i Salgado, p. 228, i Calbet, p. 250). No és estrany, doncs, que la despesa fos més gran si es tractava d'un pa de qualitat superior: hom ha avaluat que el consum de pa a la segona meitat del segle XIX representava entre un 65 i un 75 % de les despeses totals d'alimentació (Conard i Lovett 1969).

Una alimentació tan precària, que permet parlar de consum deficitari per part d'amplis sectors de la població i basada principalment en una petita gamma de cereals panificables, deixava a les persones en mans de les dramàtiques fluctuacions de les collites o de les irregularitats del mercat. Quan, per qualsevulla d'aquestes causes, o per ambdues alhora, el subministrament del pa no assolia tan sols els modestos nivells habituals, la subalimentació crònica que, sens dubte, patia la població es convertia senzillament en fam. Sorgeixen així periòdiques crisis alimentàries que tenen com a denominador comú una aguda carestia de subsistències que solien acabar en l'extensió de la fam i dels seus diversos ròssecs demogràfics, socials i econòmics: consum d'«aliments» de substitució, extensió de la morbiditat epidèmica i augment de la mortalitat, intensificació dels moviments migratoris, agitació social i manifestacions de protestes populars. No és

menys cert, però, que algunes d'aquestes crisis alimentàries van actuar també com a estímul al moment d'introduir o d'estendre nous cultius.

Les fonts de caràcter descriptiu o literari de començament del segle XVI fins a finals del segle XIX ens donen abundant informació sobre aquest respecte, i és a través d'elles que es posa ja de manifest una primera cronologia provisional de les grans crisis alimentàries que castigaren àmplies zones de la geografia espanyola en diferents moments al llarg dels temps moderns.

La crisi agrària més greu de començaments del segle XVI esclatà el 1505 i causà una escassetat general el 1506, que se seguí de la pesta l'any següent. Els més importants cronistes del regnat dels Reis Catòlics es van fer ressò de les funestes conseqüències de la fam aquells anys. L'agudització de la misèria va tenir com a conseqüència àmplis moviments migratoris a la deriva, i famílies senceres passaren a incrementar les files de captaires i rodamons: «*En todas estas provincias y en otras muchas de Castilla... despoblábanse los lugares e las villas, e dejadas sus cosas e naturalezas se iban los ombres e las mugeres de unas tierras a otras, con sus hijitos a cuesta por los caminos, a buscar pan, muertos de hambre, demandando por Dios a los que lo tenían, que era muy gran dolor de ver. Y muchas personas murieron de hambre*» (Andrés Bernáldez, p. 516).

La fam degué continuar essent molt intensa, sobretot a Andalusia, a la segona i tercera dècades de la centúria. La collita del 1521 fou una de les més dolentes del segle XVI (B. Vincent, p. 353), i d'aquestes dates ens han pervingut a les fonts literàries algunes referències a la pràctica del canibalisme (P. Moreda, p. 79). L'any 1557 fou també de «*general hambre en toda España*», de la qual derivà una gran mortaldat, «*efecto natural del poco mantenimiento y malo*» (Colmenares, II, p. 248). Villalba, el màxim representant de la història epidemiològica espanyola, situava en aquestes mateixes dates l'aparició del tifus a la península Ibèrica (Villalba, I, ps. 99 i 116) i a la darrera dècada del segle XVI tornen a proliferar nombrosos testimonis que proven el maridatge de la fam i l'epidèmia: la penosa situació derivada de les successives crisis agràries i l'encariment dels preus dels cereals al llarg dels anys noranta culmina en el paroxisme de la pesta castellana centrada als volts del 1599 (Bennassar i P. Moreda 1980).

La greu crisi agrària de 1630-31 tornà a provocar, entre d'altres coses, un augment notable de la mortalitat, que, juntament amb una nova onada emigratòria, aguditzà el procés de la despoblació d'àmplies zones castellanes. La ciutat de Segòvia, important nucli tèxtil poques dècades abans, fou durament afectada per aquesta crisi. Les autoritats municipals afirmen que han faltat més de 4.000 persones en aquests anys (la ciutat no devia tenir més de 15.000 habitants aleshores), i que «*por falta de pan y carestia de él se va despoblando el arrabal a gran priesa yendo a buscar su sustento a tierras de la Andalucía...*» (G. Sans, p. 82, i p. Moreda, p. 323). Quelcom de semblant es diu el 1632 pel que fa al conjunt de l'interior castellà: «*... en Castilla, con estos dos años últimos de hambre y mortandad, están despoblados los lugares, por lo menos en la tercia parte de gente... y no pocos de los que tenían algún caudal se han salido del Reino a las Indias, Portugal o Aragón*» (Domínguez Ortiz 1963, p. 120).

Aquesta mateixa crisi agrària produí l'efecte, a les regions costeres del nord, d'estendre la producció i el consum humà del blat de moro, que fins aleshores

s'havia utilitzat quasi exclusivament com a pinso del bestiar. A partir d'aquest moment es generalitzà el mill (farina de blat de moro) a la dieta dels sectors populars del País Basc (Pinedo, p. 26). Sens dubte, l'expansió del blat de moro va fer que a tot el litoral cantàbric es produís un notable creixement demogràfic al llarg del segle XVII, en contrast amb el que succeiria en altres zones espanyoles. Però el creixent predomini del blat de moro a l'alimentació d'aquelles regions seria també la causa del desenvolupament d'algunes malalties carencials. L'anomenada «lepra escorbútica» és documentada a Astúries poc després de 1630, a les mateixes zones on, més endavant, al segle XVIII, es faria la primera descripció clínica de la pellagra, el «mal de la rosa», per part de Gaspar Casal (Sánchez Granjel, p. 32).

En les èpoques de màxima escassetat, la població es veia obligada a recórrer als més insòlits «aliments substitutius». Les nombroses notícies en aquest respecte són un bon indicatiu de les greus situacions de penúria alimentària. Existeixen referències medievals de casos extrems de necrofàgia humana, necrofàgia animal i coprofàgia, si bé en temps moderns són més abundants els casos de geofàgia o similars. Era molt normal desviar el consum cap a aliments propis del bestiar: els naps i les castanyes feien aquesta funció al nord. Segons se'ns explica, a Extremadura, el 1684, els homes es veieren en la necessitat de «*buscar yerbas silvestres con que sustentar los cuerpos*» i menjar civada i aglans «*como irracionales*» (Domínguez Ortiz 1969, ps. 202; i 1963, p. 334).

El segle XVIII s'inicià amb un període de greus crisis agràries i demogràfiques que culminaren en una d'abast «internacional», com d'altres més dels segles XVII i XVIII, el 1709, data en què es produí una fam terrible a quasi tot Espanya (Domínguez Ortiz 1955, p. 59; Anes 1970, ps. 155 i 209; Kamen 1974, ps. 30, 391 i ss; Villalba, II, ps. 93 i 97; Palop, ps. 73-78; Calvo Poyato 1982). Els anys 1762-65 foren també anys de grans crisis agràries a nivell general, que vincularen grans sectors de la població a la misèria i donaren peu a una gran agitació pagesa (G. Anes 1970, p. 430). A molts llocs foren desastroses les collites del 1763 i 1765, i la liberalització del comerç de gra d'aquestes darreres dates conduí a un extens moviment popular de protesta el març i l'abril de 1766, que es pot enquadrar dins l'esquema del motí de subsistències de les darreries de l'Antic Règim. Els efectes acumulats de diverses collites deficitàries i els emmagatzemats especulatiu, emparats per les recents mesures d'abolició de les taxes i comerç lliure dels cereals, portaren al final de l'any-collita de 1765-66, quan es produí el màxim estacional del preu del blat en el període, el que potser fou la insurrecció popular més extensa de l'Espanya de l'Antic Règim (Vilar 1972; L. Rodríguez 1973 1 i 2; Anes 1977, ps. 104-105; Palop, ps. 93-183).

El gran màxim secular del preu del blat a totes les regions espanyoles es produí el 1789, data que fou considerada ja aleshores com «l'any de la fam» per antonomàsia (P. Atard 1964, p. 293). La situació era ja greu des d'anys anteriors i havia estat necessari recórrer a importacions en massa de cereals estrangers, però la collita del 1789 fou «generalment bona» i la violència de la crisi no sorgí amb les excepcionals característiques d'altres vegades (Anes 1970, p. 431). No obstant això, es produí una escassetat «artificial» que retragué l'oferta a diversos mercats comarcals i produí problemes de desavituallament a

les grans ciutats, com Madrid i Barcelona (I. Castells 1970), així com avalots del tipus *entraue* a diverses zones productores de Castella la Vella, com Palència (Anes 1977, p. 104). Els nocius efectes de la fam pogueren ésser palliats gràcies a la mobilització dels fons municipals i recorrent a les reserves dels pòsits (magatzems públics de cereals que servien per avançar gra als pagesos més necessitats a l'època de la sembra i socórrer la població subministrant-lo a les fleques en èpoques d'escassetat, per tal de mitigar així els efectes catastròfics de les collites dolentes (Anes 1968).

Una desastrosa conjuntura climàtica, juntament amb la recrudescència de les epidèmies i, més tard, els avatars de la Guerra del Francès, produí novament en els primers anys del segle XIX un període de greu escassetat i exagerats augments dels preus dels queviures, que escamparen la misèria i la fam a nivells possiblement no assolits en àmplies zones del territori espanyol des de feia molts anys, segles potser. Les fonts consultades dels anys 1804 i 1812 —els pitjors de tot el període— ens donen nombrosos testimonis de morts per manca de nutrició i per inanició. Es produïren greus avalots populars per tal d'impedir l'extracció de gra amb destinació a Madrid, per exemple a la ciutat de Segòvia i a diversos llocs de Castella la Nova. Es va promoure l'execució d'algunes obres públiques de sanejament hidràulic, que no tan sols eren destinades a combatre les epidèmies d'aquells anys, sinó també, de manera especial, a proporcionar salaris addicionals a les classes més humils de la població. Les autoritats públiques, així com diverses institucions benèfiques privades, hagueren d'organitzar campanyes en suport dels sectors populars més necessitats, especialment a les ciutats. Entre el 1802 i el 1804 foren distribuïdes a Segòvia, Madrid, La Mancha, etc., les famoses «sopes econòmiques del comte de Rumford», l'ingredient bàsic de les quals eren les patates i, en proporció mol més petita, llegums i determinades plantes farratgeres.¹ Simultàniament, s'estengué també el consum de determinats productes «substitutius», de dubtós valor nutritiu, quan no perillós, fins per als consumidors. El 1802, 1804 i 1812 fou denunciada a Madrid la venda fraudulenta de diverses herbes i altres substàncies «*nocivas a la salut pública*» (P. Moreda, p. 379). La fam de l'any-collita 1811-12 fou terrible a Madrid i donà un impuls definitiu al consum popular de la patata, que ja s'havia estès, des de finals del segle XVIII, a altres zones del país, especialment a Galícia —arran de la greu crisi agrària de 1768-69 en aquella regió (R. Galdo i Dopico 1980, ps. 17-20)— i a Aragó (I. de Asso, ps. 46-47). Les fleques de la capital, des dels mesos finals del 1811, començaren a posar a la venda exclusivament un pa de mala

1. Coneixem la composició d'aquestes «sopes econòmiques», en grams *per capita*:
patates, naps, xirivies o pastenagues	152 g
pèsols secs, mongetes, guixes, llenties o garrofes	45 g
farina d'ordi	45 g
pa sec	45 g
carn picada de porc, o llard	14 g
sal	12 g
vinagre	32 g
aigua	1619 g

(FONT: Pérez Moreda, p. 379.)

qualitat, barreja de blat mediocre, sègol, blat de moro i guixes, així com pa de farina de patata que començà a cotitzar-se a la puja i aviat quedà només a l'abast dels sectors més benestants de la població. La Real Sociedad Económica Matritense elaborà el 1812 un informe sobre vegetals panificables i possibles aliments substitutius del blat en què era destacada la importància d'alguns cereals inferiors com el sègol, el fajol, l'espelta, la civada, l'ordi, l'arròs, el blat de moro, el panís i, sobretot, les patates. Es recomanava també el consum de lleguminoses i llavors olioses, com el gira-sol o el sèsam, i d'altres fruits silvestres —agllans, castanyes, etc.— escorces i plantes (E. Burgos 1972, ps. 379 i ss.).

Tot això no podia evitar la recrudescència de la mendicitat i l'esclat d'una violenta crisi demogràfica que tenia com a causa principal la fam. Entre el setembre de 1811 i el juliol de 1812 moriren unes 20.000 persones a Madrid, quan la mortalitat mitjana per any havia estat de 4.879 defuncions durant el decenni 1794-1803, i d'11.307 l'any 1804, amb la qual cosa ja s'havia duplicat en aquesta data una taxa bruta de mortalitat de prop del 40 ‰ (Carbajo Isla 1968, i Ringrose 1976, p. 198). Les parròquies de la ciutat organitzaren un servei de carretes que tenien cura, dos cops al dia, d'anar recollint els cadàvers dels pobres pels carrers madrilenys (E. Burgos 1968, p. 613; Callahan 1978, p. 75). *«La misère a été à son comble dans toutes les provinces. Le secours que le gouvernement a fait distribuer à Madrid ont été insuffisants. Il n'y a pas de jour que la police n'ait fait enlever des individus morts d'inanition dans les rues. La mauvaise nourriture a causé aussi des maladies endémiques qui avec les chaleurs ont pris plus d'intensité»* (Anes 1970, ps. 252-253).

Referències com les que, fins ara, hem esmentat, no tan sols testimonien les manifestacions més espectaculars i dramàtiques de la fam al llarg de la història moderna espanyola, sinó que deixen entreveure també les precàries circumstàncies en què es desenvolupava la producció i el subministrament d'aliments en aquesta època. Si no han estat esmentades crisis alimentàries posteriors a la del 1812 no és perquè no hi hagi múltiples referències a situacions d'escassetat o de consum deficitari general al llarg de tot el segle XIX i començaments del XX. Encara el 1904 s'afirma que a moltes regions d'Espanya la fam és la primera de les causes productores de mortalitat (Revenga, p. 66). Això no obstant, les successives crisis de subsistències que s'escalonen durant el segle XIX —1823-25, 1837, 1847, 1857, 1868, 1879, 1882, 1887— (Sánchez-Albornoz 1963, ps. 8-9) no degueren ser, a nivell general, prou greus com perquè la fam hi incidís directament a través d'una notable elevació de la taxa de mortalitat per damunt dels nivells ordinaris. Els efectes demogràfics d'aquestes crisis, més petites però que en altres dates d'èpoques passades, només poden apreciar-se en el descens conjuntural de la nupcialitat i la fecunditat. Per descomptat, hi ha nombroses referències en aquest respecte fins a les primeres dècades del nostre segle, sobretot procedents d'algunes regions com ara Andalusia o Galícia (Díaz del Moral, ps. 58 i 415; R. Galdo, Dopico 1978), però, segons la nostra opinió, posen l'accent en problemes d'insuficiència alimentària relativa, de pauperització general i de «fam qualitativa», abans que en la situació dramàtica de deficiència absoluta de subsistència i riscos d'inanició, que havia caracteritzat altres crisis en els segles anteriors.

Efectivament, creiem que les situacions de consum greument deficitari o de fam generalitzada són les que han de servir per establir una vertadera cronologia de les grans crisis alimentàries. Aquestes darreres devien traduir-se en un augment del nombre habitual de defuncions. En un altre lloc (P. Moreda 1980) he confeccionat una cronologia de les crisis de mortalitat de l'Espanya interior seguint uns criteris metodològics similars als utilitzats, entre d'altres, per L. del Panta i M. Livi Bacci (1977), i per M. Flinn (1974). Un cop establerta la cronologia de les crisis generals de mortalitat que apareixen en una mostra d'unes 60 localitats rurals, pertanyents a 13 províncies de l'interior espanyol² entre el 1600 i el 1900, aquestes «mortalitats» han estat preses com a base d'observació de les més notables crisis alimentàries de tot el període.

Ha estat necessari basar-se en determinats criteris per aconseguir distingir, entre el conjunt de crisis generals de mortalitat, aquelles que foren originades fonamentalment per una crisi de subsistències, de les de natura diversa (de caràcter epidèmic «pur», per exemple, o crisis «mixtes» en què concorren simultàniament diversos factors). Si bé és cert que la fam pura i simple, o la inanició *sensu stricto*, difícilment pogué ocasionar grans mortalitats, com no fos pel concurs de la morbiditat conseqüent que va propiciar, no és menys cert que diverses crisis de mortalitat sorgiren en un context econòmic favorable, sense que la situació del mercat ni la de la collita fessin preveure una catastròfica evolució de la corba de defuncions. En línies generals, per establir si una mortalitat es produí com a conseqüència de la generalització de la fam, hem seguit els criteris proposats per A. B. Appleby (1973), servint-nos alternativament de l'observació d'alguns trets de la crisi: estudi de la producció agrària a través de sèries del delme eclesiàstic i dels preus, anàlisi del moviment estacional de les defuncions i de la mortalitat diferencial, i utilització de fonts narratives.

Les conclusions generals de la nostra investigació han estat les següents:

	XVII	segles XVIII	XIX
nombre total de crisis demogràfiques	8	8	5
entre aquestes són crisis alimentàries	5	2	—
i crisis de natura «mixta»	2	3	3 (2)

1) Les crisis de caràcter primordialment alimentari es produïren en aquestes dates:

— segle XVII: 1630-31, 1647-52, 1659-62, 1683-85 i 1699.

— segle XVIII: 1709-11 i 1762-65.

El període 1647-52 fou de general crisi agrària a Espanya. La collita del 1647 fou la pitjor del segle a Andalusia i una de les més dolentes a Castella la Vella; les del 1648 i del 1650 foren molt dolentes a Castella la Nova. A totes

2. Àvila, Cáceres, Conca, Guadalajara, Madrid, Palencia, Salamanca, Segovia, Soria, Terol, Toledo, Valladolid i Saragossa.

les regions estudiades per Hamilton es produí aquests anys una nova i espectacular puja cíclica del preu del blat (Hamilton 1975, p. 410). Una adversa conjuntura climàtica, molt ben documentada, per exemple a través de les sèries de delmes de bisbat de Segòvia, explica la crisi de 1659-62: la collita va ser catastròfica el 1659 i una altra vegada molt deficitària el 1661. Tot el període del 1676 al 1685 fou especialment nefast per al camp espanyol. Se succeïren males collites des del 1677 per terres d'Andalusia i les dues Castelles, i el 1678 es parlava ja obertament de fam, «*tan grande y universal en todos estos reynos*». A partir del 1683 començaren a multiplicar-se els casos de mort per inanició a Andalusia i Extremadura (D. Ortiz 1963, p. 36, i 1969, p. 203), i l'any 1684 fou de gran mortalitat en àmplies zones del territori espanyol, si bé hi tingueren també un destacat paper les malalties epidèmiques que acompanyaren o seguiren l'escassetat. La de 1698-99 fou clarament una altra crisi general de subsistències, similar a la que es produí uns anys abans a la mateixa dècada del segle, cap al 1694. Si no hem inclòs aquesta darrera data a la nostra cronologia és perquè la crisi sorgeix justament a la quarta part de la localitats observades, quan el criteri adoptat per considerar «general» una crisi havia estat precisament que es produís simultàniament en més d'un 25 % de les sèries en observació.

II) Les crisis de natura «mixta» sorgeixen en les dates següents:

— segle XVII: 1605-07 i 1615-16.

— segle XVIII: 1780-82, 1786-87 i 1798-99.

— segle XIX: 1804, 1809 i 1812.

Malgrat que foren també períodes encaïats pels problemes de les subsistències, la mortalitat de 1605-07 i 1615-16 va ser agreujada per malalties epidèmiques molt concretes: el tifus i la diftèria, respectivament. La segona d'aquestes crisis va tenir, en efecte, una particular incidència en la població infantil. També tornaria a tenir un important protagonisme la mortalitat infantil (verola sobretot), al costat de la deficient conjuntura agrària, en les crisis de 1780-82 i 1798-99. La crisi de 1786-87 se situa en el punt culminant de la greu epidèmia de paludisme que va castigar àmplies zones del territori espanyol en aquesta època, encara que els problemes de les subsistències foren al llarg de tot el decenni, especialment entre el 1784 i el 1789. En el complex context epidèmic dels primers anys del segle XIX, van ser, sobretot el paludisme, una altra vegada, a l'interior, i la febre groga al sud, els protagonistes, juntament amb una greu seqüència d'anys agrícoles catastròfics, de la greu crisi demogràfica centrada al voltant de l'any 1804. Les dates del 1809 i el 1812 es podrien potsers esmentar dins un mateix període de crisi, ja que participen de les mateixes característiques: problemes agraris i d'avituallament afegits a la caòtica situació general originada per la guerra contra la invasió francesa.

Així, doncs, al llarg dels temps moderns el protagonisme de la fam en les crisis de mortalitat es va afeblint gradualment, almenys pel que fa al cas de l'Espanya interior. La freqüència de les crisis demogràfiques és pràcticament invariable entre el 1600 i 1800, però les crisis de subsistències van perdent lentament el caràcter catastròfic que, en ocasions, havien tingut, i només molt ocasionalment arriben a traduir-se en crisis de mortalitat d'abast general. Per

contra, al llarg del segle XVIII i durant una bona part del XIX es produeix un augment de determinades causes de mortalitat epidèmica: verola i paludisme el segle XVIII, febre groga i, sobretot, còlera el XIX.

Les anàlisis de les possibles causes de la reducció del paper protagonista de la fam al llarg de les crisis demogràfiques tradicionals s'han de centrar al voltant de dues qüestions d'interès primordial: *a)* les mesures administratives i de política econòmica tendents a millorar les condicions de circulació i subministrament d'aliments, adoptades des de la segona meitat del segle XVIII, i *b)* el creixement de la producció agrària i l'extensió de conreus substitutius dels cereals al llarg del segle XIX.

a) El conjunt de mesures político-administratives adoptades pel govern central o per les autoritats locals per millorar la circulació i l'avituallament de subsistències a partir de mitjan segle XVIII tingueren, pel que sembla, poca eficàcia pràctica. Moltes foren d'abast molt reduït o d'efectes contradictoris, encara que hagin de ser preses en consideració.

La modernització de les xarxes de comunicació —camins, carreteres i, a escala més petita, canals— va limitar-se a unes realitzacions modestes (Anes 1975, p. 230). Persistí la utilització d'uns mitjans de transport tradicionals que donaren lloc a una situació d'«escanyament», crònic i perjudicial per al desenvolupament del comerç interior (Ringrose 1972, ps. 144 i ss.).

Els governs il·lustrats de la segona meitat del segle es van preocupar per disposar d'informació precisa sobre l'estat de les collites i la situació del mercat. Col·laboraren eficaçment en aquesta tasca les autoritats provincials civils (intendents) i les eclesiàstiques (bisbats i rectories). Aquest esforç, que ja havia donat fruits, com ara la realització del cadastre de La Ensenada, a mitjan segle, o els successius censos de població en dates posteriors, va donar origen a les enquestes sobre producció de cereals, preus, comerç interior i exterior i alfondecs, efectuades pel Consejo de Castilla el 1773 i a la darrera dècada del segle XVIII. Malgrat tot, fou molt difícil arribar a una situació de vertadera transparència de mercat al llarg del període.

El govern i les autoritats locals varen recórrer amb agilitat a mobilitzar grans remeses de cereals importats pels diferents ports del país. D'aquesta manera l'alimentació de les zones de la perifèria fou més regular durant el segle XVIII, però les deficiències del transport terrestre i el seu elevat cost impediren la consecució d'un mercat nacional, per la qual cosa el país continuà essent, en el seu conjunt, deficitari de gra, fins i tot aquells anys en els quals s'assolien amplis excedents de les collites de l'interior.

S'organitzaren sistemes de traginada de queviures a les grans ciutats. La corona es preocupà sobretot del proveïment de Madrid, a través del Consejo de Castilla, i els anys 1780 del Pósito de Madrid i la Compañía de los Cinco Gremios Mayores. A finals del segle XVIII la capital importava entre 600.000 i 700.000 fanèques anuals de blat procedents de les regions cerealístiques de Castella, i dels ports en anys de escassetat. El govern garantia el proveïment d'almenys una quarta part de l'esmentat consum, i la comercialització de la resta anava a càrrec de la iniciativa privada (Ringrose 1972, p. 57).

Entre els mitjans més eficaços per regularitzar la producció de cereals i el

consum de pa cal esmentar els alfóndecs. Al darrer quart del segle XVIII el nombre d'aquests graners públics augmentà a uns 5.250, distribuïts en la seva majoria per l'interior castellà-extremeny i per Andalusia, ja que la facilitat d'importar cereal estranger els feia menys necessaris a les províncies litorals del nord i de llevant (Catalunya). A més, funcionaven aleshores prop de 3.000 institucions benèfiques privades, amb objectius molt similars als dels alfóndecs, que manllevaven gra i diners als pagesos més necessitats en èpoques difícils (Anes 1968-1969, p. 81).

Dins el conjunt de la beneficència privada el paper més important corresponia probablement a l'Església. És interessant de reflexionar sobre la relativa escassetat dels aldarulls populars de subsistència (*food-riots*) a l'Espanya de finals de l'Antic Règim. En conjuntures similars a les d'Anglaterra o de França, per a les mateixes dates (Thompson 1971 i Tilly 1971), la conflictivitat social fou, pel que sembla, més petita a l'Espanya de finals del segle XVIII. És veritat que foren molt importants els moviments generals de protesta popular en algunes dates aïllades, com el ja esmentat 1766, o els que es produïren al regne de València durant el darrer decenni del segle XVIII, i especialment el 1801, encara que aquest últim, fins i tot admetent l'existència del problema de fons de les subsistències i la fam, només es pot qualificar «en part com aldarull alimentari» (Ardit 1969 i 1977, ps. 86 i 112). Però el manteniment del sistema de caritat religiosa per part de l'Església, que destinava enormes recursos a l'almoïna per tal de paliar la misèria i assegurar l'equilibri social de l'època i que fins i tot va incrementar-se a mesura que les crisis agràries es feren més freqüents i més greus, degué representar certament una funció estabilitzadora, almenys fins que les més importants institucions benèfiques de l'Església es veïeren encaçades amb motiu de la primera «desamortització» de 1798-1808 i les temptatives de supplantar el tradicional sistema de caritat eclesiàstica per l'assistència pública a càrrec de l'estat (L. Rodríguez ²1973, ps. 204-205; Callahan 1978).

El govern dictà normes que miraven de contenir els efectes de la carestia en permetre la utilització de fons públics municipals (béns de propis i arbitris) per tal de fer replega de grans i repartir-los entre els veïns dels pobles. Aquestes mesures s'estengueren especialment arran dels anys 1785-1816 i possiblement ajudaren a evitar la crisi els anys 1789 i 1793, que es preveïen catastròfics a l'interior (P. Moreda, ps. 369-9). A Catalunya, però, les guerres contra França des del 1793 i contra Anglaterra des del 1799 dificultaren enormement el sistema tradicional de proveïment per via marítima, circumstància a la qual es deu la gravetat de les crisis alimentàries catalanes en 1794-95 i 1700 (Nadal 1965, ps. 414 i ss.).

Les mesures de política econòmica més importants pel que fa al mercat de cereals, que es concretaren en l'abolició de la taxa i el decret de llibertat de comerç dels grans, el 1765, van tenir uns efectes contraris en part a les previsions del legislador. A finals del mateix any 1765 un reglament sobre «policia de grans» intentava corregir les pràctiques especulatives que s'estenien a l'empara de la nova legislació. Els amplis aldarulls, ja esmentats, de la primavera del 1766 assenyalaren el punt a partir del qual es van agreujar els problemes dels proveïments i les condicions de vida dels jornalers i petits llauradors del camp, així

com els menestrals de les ciutats (Anes 1977, p. 101). A partir del 1768 el govern féu marxa enrera en les seves mesures liberalitzadores del comerç de cereals donant pas a una resurrecció de la tradicional pràctica paternalista de protecció al consumidor en detriment del liberalisme del 1765 (Palop, p. 220). S'obligà els comerciants a inscriure les seves operacions en llibres a disposició del control oficial i a obrir al públic les existències de gra dels seus magatzems, alhora que es privava l'acaparament i l'exportació de queviures en anys de carestia. Els problemes al voltant del 1789, amb desproveïment «artificial» o provocat en algunes grans ciutats i aldarulls del tipus *entrave* a Castella la Vella (a la província de Palència, per exemple) obligaren a renovar aquestes mesures. Foren dictades noves regles el 1790 i el 1802 per tal d'evitar tot abús o monopoli en el comerç de grans (*Nov. Recop.*, lib. VII, tit. 19. 1. 11-19).

Així, doncs, encara que no podem atribuir uns sensacionals efectes positius a la legislació sobre la matèria, no és menys cert que les mesures político-administratives intentaren almenys no deixar del tot deseparats els consumidors davant les noves pràctiques del mercat lliure. Fins i tot es pot dir que en algunes dades les institucions públiques com els alfondecs o els fons municipals, i també la beneficència a càrrec de l'Església, van ajudar a evitar l'esclat de crisis imminents. La relativa estabilitat social del període que, amb tots els matisos i excepcions que indubtablement cal tenir en compte, sembla que fou més que en altres zones europees de la mateixa època, pot ser presa com a indicador d'un determinat grau d'eficàcia que assolí la lluita contra l'escassetat i la fam dels anys finals del segle XVIII.

b) No ens estendrem sobre la història agrària espanyola del segle XIX, que, per altra banda, és objecte actualment d'una important atenció per part dels investigadors. Només cal subratllar que arran del revés sofert pel sector agrari amb motiu de la Guerra del Francès (1808-14), la producció es recupera en les dècades següents de manera notable. Pogueren contribuir a això els canvis fets al llarg dels segon terç del segle amb motiu de la desamortització eclesiàstica, que suposaren una expansió de la superfície cultivada i la reorganització dels cultius en algunes zones. La major evidència de l'augment de la producció continua essent el fet que Espanya passà de ser deficitària de gra a finals del segle XVIII a autoproveir-se, i fins i tot exportar-los regularment a mitjan segle XIX (Anes ³1970, p. 259). O una altra prova indirecta del creixement en la producció agrícola és l'inici de la política proteccionista en matèria de comerç exterior de cereals, iniciada els anys vint d'aquest segle (N. S. Albornoz 1963, ps. 15 i ss.). Ja el 1834 Moreau de Jonnés afirmava que «Espanya supleix del tot el seu consum de pa», però Pascual Madoz, que hi estava d'acord, afegia que «*en el seno de la abundancia perecen los españoles víctimas de la miseria*», a causa de les dificultats encara existents en el comerç interior «*mientras no haya mejores medios de transporte, mientras no se faciliten las comunicaciones con las aberturas de canales y construcción de buenos caminos*» (Moreau - Madoz, ps. 145 i 166).

Així, doncs, el creixement generalment admès de la producció agrícola no era per sí mateix garantia d'un consum més alt i regular de cereals, i si els efectes catastròfics de la fam van ser esmorteïts al llarg del segle, no degué ser pas un efecte conjunt de l'augment de producció i la millor comercialització dels grans,

- Appleby 1973 Andrew B. APPLEBY, *Disease or famine? Mortality in Cumberland and Westmorland, 1580-1640*, «The Economic History Review», xxvi (1973), 3 ps. 403-402.
- Ardit Lucas 1969 Manuel ARDIT LUCAS, *Los alborotos de 1801 en el reino de Valencia*, «Hispania», núm. 113 (1969), ps. 526-542.
- Ardit Lucas 1977 — *Revolución liberal y revuelta campesina* (Barcelona 1977).
- Asso 1798, 1947 Ignacio JORDÁN DE ASSO, *Historia de la economía política de Aragón* (Saragossa 1978) (reedició: 1947).
- Bahí 1816 Juan Francisco BAHÍ, *Del cultivo de las patatas con respecto al sostenimiento y aumento de la población en España*, dins «Memorias de Agricultura y Artes», II (Barcelona 1816), ps. 62-64 i 94-104.
- Bennassar 1961 Bartolomé BENNASSAR, *L'alimentation d'une capitale espagnole au XVIe siècle: Valladolid*, «Annales ESC» (1961), ps. 728-740.
- Bennassar 1969 — *Recherches sur les grandes epidemies dans le nord de l'Espagne à la fin du XVe siècle* (París 1969).
- Bernaldez 1962 Andrés BERNÁLDEZ, *Memorias del reinado de los Reyes Católicos* (Madrid 1962).
- Brumont 1977 Francis BRUMONT, *La Bureba à l'époque de Philippe II* (Nova York 1977).
- Calbet i Camarasa 1974 Josep M. CALBET I CAMARASA, *La medicina catalana i l'alimentació*, «Recerques», núm. 4 (1974), ps. 249-261.
- Callahan 1978 William J. CALLAHAN, *Caridad, sociedad y economía en el siglo XVIII*, «Moneda y Crédito», núm. 146 (1978), ps. 65-67.
- Calvo Poyato 1982 José CALVO POYATO, *Hambres en la España moderna. La crisis de 1708-1709*, «Historia 16», núm. 69 (1982), ps. 31-38.
- Carbajo Isla 1968 María CARBAJO ISLA, *Primeros resultados cuantitativos de un estudio sobre la población de Madrid (1742-1886)*, «Moneda y Crédito», núm. 107 (1969), ps. 71-91.
- Castells 1970 Irene CASTELLS, *Els rebomboris del pa de 1789 a Barcelona*, «Recerques», núm. 1 (1970), ps. 51-81.
- Colmenares 1637, 1969-70 Diego DE COLMENARES, *Historia de la insigne ciudad de Segovia* (Segòvia 1637), (edició de 1969-70).
- Conard i Lovett 1969 P. CONARD i A. LOVETT, *Problèmes de l'évaluation du coût de la vie en Espagne. Le prix du pain depuis le milieu du XIXe siècle*, dins «Mélanges de la Casa de Velázquez», v (1969), ps. 411-432.
- Dantin Cereceda 1934 Juan DANTIN CERECEDA, *La alimentación española. Sus diferentes tipos* (Madrid 1934).
- Del Panta i Livi Bacci 1977 L. DEL PANTA i Massimo LIVI BACCI, *Chronologie, intensité et diffusion des crises de mortalité en Italie: 1600-1850*, «Population», núm. 32 (1977), ps. 401-446.

- Díaz del Moral* 1969 Juan DÍAZ DEL MORAL, *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas* (Madrid 1969).
- Domínguez Ortiz* 1955 Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *La sociedad española en el siglo XVIII* (Madrid 1955).
- Domínguez Ortiz* 1963 — *La sociedad española en el siglo XVII* (Madrid 1963).
- Domínguez Ortiz* 1969 — «La crisis de Castilla en 1677-1687», dins *Crisis y decadencia de la España de los Austrias* (Barcelona 1969), ps. 195-217.
- Domínguez Ortiz* 1976 — *Sociedad y estado en el siglo XVIII español* (Barcelona 1976).
- Eiras Roel* 1974 Antonio EIRAS ROEL, *La historia cuantitativa del consumo alimentario: estado actual de las investigaciones*, «Hispania», 126 (1974), ps. 105-148.
- Eleizegui López* 1911 José I. ELEIZEGUI LÓPEZ, *Nociones de higiene industrial* (Barcelona s. d.) (1911 ca.).
- Espadas Burgos* 1968 Manuel ESPADAS BURGOS, *El hambre de 1812 en Madrid*, «Hispania», 110 (1968), ps. 594-623.
- Espadas Burgos* 1972 — *Hambre, mendicidad y epidemia en Madrid, 1812-1823*, «Anales del Instituto de Estudios Madrileños» (1972), ps. 371-393.
- Espadas Burgos* 1973 — *Abasto y hábitos alimenticios en el Madrid de Fernando VII*, «Cuadernos de Historia», núm. 4 (1973) (1), ps. 237-287.
- Espadas Burgos* 1975 — *El tema del hambre y la alimentación en la historiografía española. Fuentes y problemas metodológicos (siglos XVIII-XIX)*, dins «Actas de las Primeras Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas» (Santiago de Compostella 1973) (2).
- *Aspectos sociorreligiosos de la alimentación española*, «Hispania», 131 (1975), ps. 537-565.
- Fernández García* 1971 Antonio FERNÁNDEZ GARCÍA, *El abastecimiento de Madrid en el reinado de Isabel II* (Madrid 1971).
- Flinn* 1974 M. W. FLINN, *The Stabilisation of Mortality in Preindustrial Western Europe*, «The Journal of European Economic History», 3 (1974), ps. 285-318.
- García Sanz* 1977 Ángel GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia* (Madrid 1977).
- Grupo de Estudios de Historia Rural* 1979 GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL, *Contribución al análisis histórico de la ganadería española, 1865-1929 (segunda parte)*, «Agricultura y Sociedad», 10 (1979), ps. 105-169.
- Hamilton* 1975 Earl J. HAMILTON, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650* (Cambridge-Mass. 1934) (traducció castellana: Barcelona 1975).
- Hamilton* 1947 — *War and Prices in Spain, 1651-1800* (Cambridge-Mass. 1947).
- Hergueta y Martín* 1895 Simón HERGUETA Y MARTÍN, *Circunstancias que favorecen el desarrollo de las enfermedades del pecho en Madrid* (Madrid 1895).

- Kamen* 1964 Henry KAMEN, *The decline of Castile: the last crisis*, «The Economic History Review», XVII (1964), ps. 63-76.
- Kamen* 1974 — *La Guerra de Sucesión en España. 1700-1715* (Barcelona 1974).
- Kamen* 1981 — *La España de Carlos II* (Barcelona 1981).
- Mambiela y Salgado* 1885 Roque MEMBIELA Y SALGADO, *Higiene popular. La cuestión obrera en España o estado de nuestras clases necesitadas y medios para mejorar su situación* (Santiago 1885).
- Monlau* 1857 Pedro Felipe MONLAU, *Elementos de higiene privada o arte de conservar la salud del individuo* (Madrid 1857²).
- Moreau de Jonnés* 1835 Alexandre MOREAU DE JONNÈS, *Estadística de España...traducida y adicionada por el lic. D. Pascual Madoz e Ibáñez* (Barcelona 1835).
- Nadal* 1963 Jordi NADAL, *Les grandes mortalités des années 1793 à 1812: effets à long terme sur la démographie catalane*, dins «Problèmes de Mortalité. Actes du Colloque International de Démographie Historique (Liège, avril 1963)» (París 1965), ps. 409-421.
- Palacio Atard* 1964 Vicente PALACIO ATARD, «Notas acerca de la historia de la alimentación», dins *Los españoles de la Ilustración* (Madrid 1964).
- Palacio Atard* 1966 — *Alimentación y abastecimiento de Madrid en la segunda mitad del siglo XVIII* (Madrid 1966).
- Palop Ramos* 1977 José Miguel PALOP RAMOS, *Hambre y lucha anti feudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (siglo XVIII)* (Madrid 1977).
- Pérez Moreda* 1980 Vicente PÉREZ MOREDA, *La crisis de mortalidad en la España interior (siglos XVI-XIX)* (Madrid 1980).
- Pinedo* 1974 Emiliano F. DE PINEDO, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco, 1100-1850* (Madrid 1974).
- Revenga* 1904 Ricardo REVENGA, *La muerte en España. Estudio estadístico sobre la mortalidad* (Madrid 1904).
- Ringrose* 1972 David R. RINGROSE, *Transportation and economic stagnation in Spain, 1750-1850* (traducció castellana: Madrid 1972).
- Ringrose* 1976 — *Variaciones en la población de Madrid en relación con algunos aspectos de su mercado urbano (siglos XVI a XIX)*, «Hacienda Pública Española», 38 (1976), ps. 179-199.
- Rodríguez* 1973 Laura RODRÍGUEZ, *El motín de Madrid de 1766*, «Revista de Occidente», 121 (1973) (1), ps. 24-49.
- *Los motines de 1766 en provincias*, «Revista de Occidente», 122 (1973) (2), ps. 183-207.
- Rodríguez Galdo i Dopico* 1978 M. X. RODRÍGUEZ GALDO i F. DOPICO, *La crisis agraria de 1852-1855 en Galicia y la persistencia de las estructuras tradicionales*, «Investigaciones Económicas», 7 (1978), ps. 203-217.

- Rodríguez Galdo i Dopico 1980 — *Novos cultivos e agricultura tradicional: a pataca en Galicia nos séculos XVIII e XIX*, «Revista Galega de Estudos Agrarios», 3 (1980), ps. 11-36.
- Sáenz Díez 1878 Manuel SÁENZ DÍEZ, *Estudio de los alimentos que consume la clase labradora y los braceros en algunas de las provincias de España...* (Madrid 1878).
- Sánchez-Albornoz 1963 Nicolás SÁNCHEZ-ALBORNOZ, *Las crisis de subsistencias de España en el siglo XIX* (Rosario 1963).
- Sánchez-Albornoz 1968 — *España hace un siglo: una economía dual* (Barcelona 1968).
- Sánchez Granjel 1979 Luis SÁNCHEZ GRANJEL, *La medicina española del siglo XVIII* (Salamanca 1979).
- Simón Segura 1976 Francisco SIMÓN SEGURA, *Aspectos del nivel de vida del campesinado español en la segunda mitad del siglo XIX. La alimentación*, «Económicas y Empresariales», 3 (1976), ps. 133-149.
- Thompson 1971 Edward P. THOMPSON, *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, «Past and Present», 50 (1971), ps. 76-136.
- Úbeda y Correal 1902 J. ÚBEDA Y CORREAL, *El presupuesto de una familia obrera* (Madrid 1902).
- Varela Mosquera 1971 G. VARELA MOSQUERA, *La nutrición de los españoles. Diagnóstico y recomendaciones* (Madrid 1971).
- Vilar 1972 Pierre VILLAR, *El motín de Esquilache y las crisis del Antiguo Régimen*, «Revista de Occidente», 107 (1972), ps. 199-247.
- Villalba 1803 Joaquín de VILLALBA, *Epidemiología española, o historia cronológica de las pestes, contagios, epidemias y epizootias que han acaecido en España...* (Madrid 1803).
- Vincent 1977 Bernard VINCENT, *Las epidemias en Andalucía durante el siglo XVI*, «Asclepio», xxix (1977), ps. 351-358.
- Vizcaíno Pérez 1766 Vicente VIZCAÍNO PÉREZ, *Discursos políticos, sobre los estragos que causan los censos... Comercio fomentado, y general abundancia de comestibles en España* (Madrid 1766).